

Богдан Гук

10 березня 1944 р. – день найбільшого злочину Армії Крайової щодо української людності в II світовій війні

I

Масові вбивства українців на Холмщині, вчинені Армією Крайовою 10 березня 1944 р., були:

- 1) найбільшим злочином цього формування проти української людності за цілу історію АК;
- 2) найбільшим воєнним злочином цього формування;
- 3) одним з найбільших злочинів партизанських формувань проти цивільної людності в Європі під час II світової війни.

Холмський злочин не був винятком у низці аківських злочинів¹, але був винятковий своїми витокami, перебігом, розмірами, фанатичністю, і ненавистю. Його здійснення на Холмщині є одним з кількох важливих чинників, які спонукують формулювати робочу іпотезу про те, що якраз події на Холмщині в 1939–1944 рр. можуть розглядатися як основні для зрозуміння та висвітлення українсько-польських відносин періоду II світової війни.

¹ Українські історики вважають діяльність Армії Крайової ворожою українській державності та злочинною щодо української цивільної людності. Польські історики вважають діяльність АК на Волині за таку, що випливала з її підпорядкування урядові в Лондоні та обов'язку стояти на сторожі цілісності державної території II Річпосполитої. Дані про активність АК на українському напрямку див.: Romanowski Z. ZWZ-AK na Wołyniu 1939-1944. – Lublin, 1993; Fijałka M. 27 wołyńska dywizja piechoty AK. – Warszawa, 1986; Filar W. Wydarzenia wołyńskie 1939-1944. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania. – Toruń, 2008. Натомість перші результати систематичних досліджень про українські жертви діяльності АК див.: Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-волинський район. – Львів, 2003; Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1939–1944 років. Ківерцівський район. – Луцьк, 2008; Ольховський І. Кривава Волинь. Книга перша: українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939-1945 роках. – Київ, 2008. На основі вищеназваних видань можна зробити висновок, що діяльність АК на Волині в 1942–1944 рр. була пов'язана не так з боротьбою проти гітлерівської та перспективи радянської окупації, як з бажанням повернути цю територію разом з українською людністю у склад повоєнної Польщі. У такій стратегії ворогом АК були не збройні сили III Райху та СРСР, а усі форми українського організованого життя на чолі з УПА, проте надто часто узагальнено ототожнювалася з УПА українська людність. Дані українських авторів дозволяють характеризувати АК як збройне формування, що його дії були злочинними щодо української людності на всій українській етнічній території, де існували збройні аківські формування.

Слід відразу застерегти, що відношення АК до української цивільної людності вимагає уваженої наукової дискусії, яка й досі, на жаль, не має місця. Одною з причин такого стану є приписання українцям повної односторонньої вини за навдачі польської східної політики – це одна з масштабніших інтерпретаційних операцій другої половини ХХ та початку ХХІ сторіч у Середньо-Східній Європі.

* * *

Про операцію АК з 9-10 березня 1944 р. до сьогодні в Польщі не виявлено ні одного польського документа. У документальному плані маємо стан такий, якби цієї операції не було². Провідний польський спеціаліст у сфері польсько-українських стосунків періоду II світової війни, Г. Мотика, але не тільки він, замовчав навіть наявні непрямі документальні дані³. Залишається можливість використати непрямі інформації та спогади.

У звіті розвідки АК Люблинського повіту за місяць листопад 1943 р. подано таке розуміння того, чим є антипольськість українців – і то не в грубешівському, а в... люблинському повіті: «W ostatnich tygodniach dało się zauważyć wzmożenie ruchu ukraińskiego na naszym terenie. Ruch ten przesiąka z powiatów wschodnich okręgu lubelskiego. Wzmogła się również praca miejscowych komitetów ukraińskich, organizujących swe komórki nie tylko w miastach powiatowych i większych osiedlach, ale nawet na terenach poszczególnych gmin wiejskich. Dla przykładu wymieniam gminę Piaski, gdzie organizatorami ruchu ukraińskiego są: sekretarz gminy Piaski Dymitr Komarow oraz kierownik szkoły powszechnej Łuczko. Pomocnikami są: Kucharuk, nauczyciel w Giełczwi, i Całyniuk, kierownik szkoły w Bystrzejowicach. Wszyscy śmiertelni wrogowie Polski i Polaków. [...] ... wskazanym byłoby przystąpić do natychmiastowej i bezwzględnej likwidacji „prowidnyków” ruchu ukraińskiego»⁴.

Багато пояснює аківський звіт, з квітня 1944 р., отож пізніший від березневих подій, у якому за рівнем загрози першими є посполиті бандити, потім українські боївки,

² І. Ільошин після критики українських істориків за «неготовність вести відвертий діалог про важкі питання українсько-польських взаємин періоду війни» констатував щодо їх партнерів: «... польські науковці намагаються не оприлюднювати ті архівні документи, які можуть бути використані українською стороною в своїй аргументації», див.: І. Ільошин. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) – Київ, 2009. – С. 16.

³ Г. Мотика в монографії «Так було в Бещадах» у розділі про Холмщину (С. 171–206) не скористався документами зі збірника «ZWZ i AK w Okręgu Lubelskim 1939–1944», який видніє у бібліографії цього видання.

⁴ Caban I., Z. Mańkowski. ZWZ i AK w Okręgu Lubelskim 1939–1944. Część druga. – Lublin, 1971. – С. 150.

боївки ПРП, і аж на 4 місці (sic!) – гітлерівський окупант⁵. У травневому звіті українська загроза на тлі цілого округу була вже на першому місці⁶. Протидія цій загорозі у квітні-червні 1944 р. була іденитчна, як у березні цього року. Ось фрагмент звіту командира 21 сотні АК «Тишівці» з часу після сагринської операції. Описавши напад невідомого українського відділу на Франкам'янку 23 березня 1944 р., який згодом відступив у напрямку українського села Гостинного, командир сотні АК з Тишівець зробив висновок, що відділ походив саме з Гостинного, наче не міг бути рейдуючим партизанським відділом. Його висновок був нещадний: «Miejscowości ukraińskie, jak: Hostynne, Kotorów i Werbkowice trzeba spacyfikować, inaczey tutejsi Polacy usierpią»⁷.

У відповідь комендант Томашівського округу АК В. Щепанкевич–«Другак» 27 березня наказав своїм відділам: «Oczyścić przedpole, zniszczyć Honiatycz i Honiatyczki, Ukraińców z Wakijowa usunąć, likwidując wioski tamtejsze. Nie dopuścić do osiedlania się w tamtych miejscowościach, przyległych do was, Ukraińców. Oczyścić głębokie przedpole, choćby trzeba było sięgnąć do terenów zamojskich»⁸. Формулювання «прочистити глибоке передпілля» та гра слів «usunąć» та «likwidować» не була потрібна – мовою воєнної практики наказ означав для АК здійснити вбивства українців, а «... хоча б довелося дійти до замостянської території» означало: без огляду на кількість українських жертв⁹. Як видно, автор дотримувався принципу збірної відповідальності, характерного, як могло здаватися досі, тільки для гітлерівського способу ведення війни.

* * *

Злочин АК у Сагрині та інших селах Холмщини 10 березня 1944 р. належить до тих, які в Польщі чи не всі історики та публіцисти прийняли трактувати або як

⁵ Там само. – С. 278.

⁶ Там само. – С. 328. У оцінках авторів звітів українська загроза мала зростати разом з наближенням гітлерівсько-радянського фронту (!). Це пояснює стратегію мислення та дій командування АК і не залишає сумніву щодо того, що то українці визнані були головним ворогом та zarazом об'єктом вкрай посиленої збройної активності АК.

⁷ Caban I., Z. Mańkowski. Вказ. пр. – С. 250.

⁸ Caban I. Z. Mańkowski. Вказ. пр. – С. 254.

⁹ Що цікаво, по тому боці Бугу під цю пору відбувалося ідентичне очищення території, здійснюване 28 дивізією АК. „Od stycznia 1944 r., podczas tworzenia w rejonie Kowla i Lubomla bazy dla koncentracji oddziałów 27. Wołyńskiej Dywizji Piechoty AK, usuwano ludność ukraińską z tego obszaru. Nakazywano jej przeprowadzenie ewakuacji w określonym terminie, a w wypadkach nieposłuszeństwa stosowano przemoc. (...) Ostatecznie, pomiędzy styczniem a marcem 1944 r., w trakcie poszerzania swojej bazy operacyjnej, 27. DP AK oczyściła z UPA i ludności ukraińskiej «rejon od Kowla aż do Stochodu po Turię i Bug»», див.: A. L. Sowa. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki. – Kraków, 1998. – С. 249.

«попереджувальні» або як «відплатні». Автором «попереджувального міту» щодо Сагриня та позоставих знищених сіл є Є. Маркевич. Люблинський дослідник у 1980 р. написав: «Wywiad Komendy Obwodu Hrubieszowskiego АК ustalił, że oddziały UPA-USN przygotowują na dzień 16 marca generalne uderzenie przeciwko ludności cywilnej i oddziałom polskim»¹⁰. У Маркевича в безкритичній формі по 19 роках він був перебраний Ґ. Мотикою в «Так було в Бещадах»¹¹.

Міт попереджувального протинаступу роками не зазнає змін. Він чинний нині так, начебто зі сфери іпотез увійшов у сферу безперечних фактів. З-поміж найновіших формулювань один належить Ґ. Мотиці: «W marcu tego roku [1944 – Б.Г.] i tomaszowskie oddziały АК, wsparte przez batalion BCh Stanisława Basaja „Rysia” podjęły partyzancką ofensywę pałac ponad 20 ukraińskich wsi (m.in. Sahryń, Bereście, Łasków). Po złamaniu oporu ukraińskich samoobron doszło do zabijania cywilów»¹². На основі так укладеного речення можна збудувати висновок, що самооборони були в кожному з 20 сіл, що їх опір тривав довгі години, а жертви були спричинені... обороною.

З «попереджувальним мітом» зв'язаний «відплатний міт». Він відрізняється часовою та якісною характеристиками. На відміну від не завжди оправданого попереджувального він є вчинений *ex post*; він має більшу самооправдовувальну силу, тому що відплата є дією, яка сталася внаслідок іншої – ворожої – дії. «Відплатний міт» присутній чи не в усіх публікаціях польських авторів, не минаючи пари Маркевич-Мотика. Згідно з ним, у 1943 та на початку 1944 р. українська сторона вчинила так багато вбивств поляків, що треба було за них відплатити.

«Попереджувальний» та «відплатний» міти зводяться в одно у поглядах тих істориків, які, пояснюючи мотиви боротьби АК з українцями, стають прихильниками сценарію «приборкування збунтованої колонії». Ось зразок такого мислення: «Twierdzą Ukraińców był Sahryń. Jak ustalił wywiad stąd prowadzone były wypadu na pacyfikacje polskich wsi. Postanowiono rozprawić się nie tylko z Sahryniem, ale i innymi wsiami

¹⁰ Markiewicz J. Partyzancki kraj. Zamojszczyzna 1 I 1944 – 14 VI 1944. – Lublin, 1980. – С. 145.

¹¹ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948. – Warszawa, 1999. – С. 187. Мотичине «викрадення Маркевича» свідчить також про те, що в польській історіографії не має місця критичний поступ у дослідженні українсько-польського протистояння на Холмщині

¹² Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1842–1945. – Część druga. – Warszawa-Kijów, 2005. – S. 1281. Ґ. Мотика про жертви серед поляків спричинені контрнаступом УПА там же написав: «W następnych dniach na Chełmszczyznę wkroczyło kilka kurení UPA z Wołynia i Galicji Wschodniej, które rozpoczęły czystkę antypolską niszcząc szereg miejscowości [...] i zabijając w nich wielu cywilów» (S. 1281). Отож, дія українських відділів це, за Мотикою, антипольська чистка, натомість дії польських відділів – це випадкові вбивства українців. Разюча різниця у вагомості характеристик злочинів сторін конфлікту кваліфікує Ґ. Мотику як історика, який у сфері історіографії не зміг протистояти оцінкам спертим на польській національній інтерес, замість бути вірним науковим принципам дослідницької безсторонності.

będącymi siedzibą ukraińskiego szowinizmu»¹³. Ідентична постава видна в авторів книжки «Луни над Гучвою і Бугом»¹⁴.

* * *

На початку 1944 р. Люблинська область АК мала завершену організаційну структуру та повні персональні склади керівних становищ всіх видів та рівнів. Це була міцно структурована територіальна одиниця з чи не найбільшими відділами АК в масштабі цілої підпільної Польщі. Її збройні сили очолювали здебільшого офіцери довоєнного ВП. Будучи партизанським армійським формуванням загальнонаціонального типу, АК виконувала збройні завдання, які впливали з ідеології та стратегії польського еміграційного уряду в Лондоні. Стратегія командування АК щодо української проблеми була однозначна від самого початку й незмінна до розпуску цієї формації: без огляду на методи домогтися відновлення польської державності на українській етнографічній території. Хтозна, чи ці настанови не були причиною того, що на Холмщині, попри заможянську політику окупанта, сили АК були неспівмірні з силами підпорядкованими гітлерівській адміністрації – тактично вони могли бути призначені до боротьби з окупантом, стратегічно ж – з українською людністю.

З метою здійснювати антиукраїнську акцію Заможянський інспекторат АК мав справді велику збройну силу. Якщо на 4 інші інспекторати Люблинської області припадало 1500 вояків АК у бойових відділах, то сам інспекторат у Замості розпоряджав 1000 гвинтівок. Заможянська АК становила чи не найбільш змлітаризований інспекторат АК на землях заселених, побіч з польською, також українською людністю. І. Цабан та З. Маньковський признали: «Люблинська область, а в ній Заможянський інспекторат, у якомусь розумінні становили провідну територію щодо розвитку партизанського руху в масштабі країни»¹⁵.

¹³ Walki oddziałów ZWK-AK i BCH Inspektoratu Zamojskiego w latach wojny 1939–1944. – Część druga: opracowania i relacje / Materiały zebrali i opracowali Z. Klukowski, A. Glińska, J. Józwiakowski. – Zamość, 1990. – S. 332–333.

¹⁴ Jaroszyński W., Klembukowski B., Tokarczuk E. Łuny nad Huczwą i Bugiem. Walki oddziałów AK i BCH w Obwodzie Hrubieszowskim w latach 1939-1944. – Zamość, 1992. – S. 180–182.

¹⁵ Caban I., Mańkowski Z. Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939–1944. Część pierwsza. Zarys monograficzny – Lublin, 1971: Wydawnictwo Lubelskie. – S. 124. Навесні 1944 р. Заможянський інспекторат АК мав 43% всіх відділів Люблинської області; раніше, у II половині 1943 р. Заможянщина зосереджувала аж 80% збройних сил області, див.: там само, s. 128, а також примітка ч. 50.

У склад військового з'єднання АК підпорядкованого З. Яхимкові з метою здійснити вбивство в Сагрині, увійшли такі відділи: 1) 2 сотні бойової диверсії Томашівської округи АК – прибіл. 200 вояків; 2) 50-особова лісова сотня; 3) 3 сотні з III округи АК – прибіл. 300 вояків; 4) 2 відділи коннотників-розвідників – прибіл. 80 вояків; 5) чота з IV району – прибіл. 30 вояків; 6) чота з Грубешівської округи – прибіл. 30 вояків; 8) 22 озброєні колоністи. Усього – прибіл. 800 дуже добре озброєних вояків. Провідну роль виконували дві пробоеві сотні обласного Керівництва диверсії–Томашівського округу, у структурі командування пов'язаних їх прямо з вищим командуванням в Любліні та центральним – у Варшаві.

Увагу привертає те, що будь-чий письмовий наказ вибити мешканців Сагриня та значної території поблизу нього – невідомий. Консультації з політичними силами – невідомі. Однак важко погодитися з реляцією З. Яхимка, за якою наказу й не було. Сценарій майбутніх подій не міг мати аж так максимально спрощеної форми, що під час наради командирів Томашівської та Грубешівської округ АК у Ликошині на усну пропозицію командування Грубешівського округ АК свою усну згоду дало командування Томашівського округ АК. Як на мене, рішення про велику збройну акцію, заплановану як таку, що має принести якнайбільшу кількість жертв у людях, було прийняте на вищому командному рівнях. Хоч у Замостянському інспектораті АК антиукраїнські акції були чимось звичайним, то все ж ця акція була одною з більших наступальних збройних операцій АК у період окупації. Операція не викликала застережень зі стратегічного погляду, хоч відділи АК в днях 9–11 березня могли здійснити широкий наступ на окупаційні сили III Райху або на відділи радянських партизан, тому що в березні 1944 р. уже навряд чи можна було мати сумніви щодо того, яку політику якої держави вони репрезентують.

Слід визнати, що Яхимкові формули «база українського націоналізму» та «розбійницьке гніздо» здаються цілком непереконливими і неспроможними пояснити причини рішення про вбивство українців. Зо найважливіше: ці формули незгідні з фактами, тому що Сагринь не становив реальної загрози для польської людності та АК. Сагринська поліційна станиця виконувала те, до чого професійно та згідно зі своїм статутом була призначена – охороняла гітлерівський інтерес серед підкореної III Райхом людності, причому була фрагментом національної політики цієї держави на сході Європи.

Перебіг та наслідки акції з'єднаних відділів АК з 9–11 березня 1944 р. на Холмщині доказують, що це був спланований винищувальний наступ проти української цивільної

людності. Натомість це не була акція проти станиці поліції чи самооборони – адже, крім Сагриня, знищені були села, де не було ні станиць поліції, ні самооборонних груп. У I половині березня 1944 р. в знищених селах не знайшлися відділи УПА.

Як на здобування станиці поліції та подолання опору самооборони, 800 вояків – це завелика сила (порівняно з силами вжитими УПА в такого типу акціях проти польських сіл – удвічі більша; напр. у наступі на базу АК в великому селі Острові в березні 1944 р. взяло участь прибіл. 400 вояків УПА). Крім цього, АК мала в селі розвідку та знала про мешканців села радше все. У підготовці до наступу не зустріла збоку цього небезпечного «гарнізону» найменшої перешкоди. Ніхто не вислав з нього стеж, не знати, чи виставлена була нічна сторожа. Зрештою, о 5 год. ранку вона і так була вже знята, а мешканці мали починати господарювання. Як на здійснення масового вбивства всіх мешканців села та тих, хто в Сагрині схоронився з навколлішніх сіл, 800 вояків – сила повністю відповідна, зокрема якщо призначено їй завдання взяти село в перстень, аби з нього не зміг ніхто втекти.

* * *

Сагринська станиця Української допоміжної поліції мала 6 поліціантів. Вона містилася в мурованому будинку. Це була єдина збройна сила, яка, проте, не була призначена до бойових сутичок, а до поліційних обов'язків. Про міру та розміри укріплень станиці – невідомо. Напередодні березневих подій до них приєдналося 16 дезертирів з дивізії «Галичина» з Замостя. Під час наступу станиця не відіграла важливої ролі як оборонець мешканців – поліціанти та дивізійники відступили незамкненим відтинком перстень¹⁶.

Сагринь мав самооборону. Це могла бути група селян, без вишколу та без професійного командування. Її функції могли зводитися до нічного сторожування та повідомлення станиці поліції пострілом про наближення небезпеки. Вона не мала також мінімального військового досвіду, бо не брала участі в збройних акціях. У вірогідному звіті М. Скаба з 18 березня 1944 р. вказано розміри самооборони: 60 озброєних чоловік¹⁷, причому якість та кількість зброї не подана. Підсумовуючи: самооборона села Сагринь не представляла військової цінності. Перебіг наступу показав, що Сагринь самооборони практично не мав, відомі реляції жертв не фіксують

¹⁶ В. Процюк. Книга пам'яті. – Львів, 2002. – С. 495.

¹⁷ Горний М. Сагринь. Історична довідка / Сагринь: біль і печаль наша. – Львів, 2007: Каменяр. – С. 9.

збройного опору. За звітом М. Скаба, самооборона відстрілювалася протягом 30 хвилин¹⁸. Практично означає це окремі хаотичні постріли, а не бій прийнятий без заскочення на заздалегідь підготованих оборонних позиціях, напр., з-за валів чи з окопів. Мілітарну ситуацію в регіоні та шанси українських селян врятуватися з'ясовує фрагмент звіту повітового УДК у Грубешові, виготовлений після знищення 11 сіл, серед них Сагриня, з 11 березня 1944 р.: «На наші прохання і представлення до місцевої влади про небезпеку в повіті від польських банд в часу нападу банд і дотепер влада нічого не робила та не робить, хоча в місті є військо, жандармерія, частини СС дивізії „Галичина”, а в околиці Грубешева є три сотні Волинського легіону»¹⁹.

II

У роки II світової війни реакції польського політичного та військового керівництва, репрезентованого еміграційним урядом у Лондоні, його Представництвом для краю в окупованій Польщі та АК щодо українських співгромадян не були адекватні до їх учинків. І так на Холмщині в 1939–1943 рр. навіть обмежена активність холмських українців – освітня, культурна та кооперативна – стала для польського керівництва причиною огірчення та бажання протидіяти. Уже протягом двох перших окупаційних років дійсність спростувала сподівання польських чинників, що українці на Холмщині не зможуть заявити про себе як про національно сформований повноцінний суб'єкт. Реакція польського проводу була така, що українець-холмщанин, який не скривав своєї національної приналежності, молився в церкві, брав участь у суспільно-національній праці на ниві шкільництва чи адміністрації, ставав ворогом, призначеним до фізичної ліквідації.

Польська політичне та військове керівництва підготували на прихід Червоної армії на територію передвоєнної Польщі концепцію воєнної операції приптонімом «Бужа»²⁰. Момент її проведення на етнографічно польській території (Люблинська область АК вважалася в польському підпіллі повністю польською, хоч Холмщина якщо не була українською, то напевно не мала національно однозначної характеристики) залежний

¹⁸ Там само. – С. 9.

¹⁹ Повідомлення УДК в Грубешеві до УЦК в Кракові // Процюк В. Книга пам'яті. – Львів, 2004: Сполон. – С. 186.

²⁰ Докладніше про перебіг операції «Бужа» та сучасні її оцінки, див., м.ін.: Operacja „Burza” o powstanie warszawskie 1944, red. K. Komorowski, Warszawa 2009.

був від наближення фронту. У 1943 р. було вже відомо, що фронт раніше чи пізніше, але від сходу відкотиться на захід.

Тимчасом у 1943 р. усередині польського підпілля в країні сталися важливі зміни. У половині цього року гітлерівці арештували командира АК ген. С. Ровецького—«Ґрота». Його наступником став ген. Т. Коморовський—«Бур», однозначно: прихильник ендеції²¹. На погляд керівника начальника Відділу інформації та пропаганди Головного командування АК, Я. Жепецького, ця зміна надала правим силам поштовх до активнішої дії. У серпні 1943 р. символом майбутніх подій усередині підпілля стало вбивство відділу польської прокомуністичної Народної армії (Armia Ludowa) під Боровом. Це було вбивство вчинене не з мілітарних, а з політичних міркувань. Завзяте суперництво всередині польських підпільних організацій тривало безперервно до приходу Червної армії в липні 1944 р.

Зшаданий Я. Жепецький про червень 1944 р. написав «Почалося винищування „жидів у БіП„. У підпіллі стало так душно, як ніколи досі»²². Це свідчить як про те, що він не відчував моральної духоти після вбивств українців на Холмщині з квітня цього ж року, що відгомін холмського вбивства міг не докотитися до Варшави, але zarazом становить одно з багатьох признань, що підпорядковане урядові в Лондоні польське підпілля винищувало неполяків²³. За рахунок якої ситуації могло це відбуватися? Після смерті ген. Сікорського «Розходження між прем'єр-міністром та Головним вождем обнижували престиж та авторитет еміграційної влади в країні, заохочуючи командирів підпілля поводитися та форсувати власні вирішення»²⁴. Це доводило до того, що практично в країні існували дві окремі підпільні організації: мілітарна, якою була АК та політична, якою була Делегатура²⁵.

Дня 4 січня 1944 р. Червона армія ввійшла на Волині на давню територію II Річпосполитої, а в перші дні березня досягла східної частини давнього Тернопільського

²¹ Створення набагато ширшого дослідницького об'єкту вимагає зваження того, чи смерть ген. С. Сікорського 4 липня 1943 р. також могла дозволити на зростання націоналістичного курсу всередині польського політичного табору на польських землях. На погляд Я.М. Цехановського, «... ініціатива щодо приймання найважливіших рішень після смерті Сікорського поступово почала переходити до краєвих чинників», див.: Ciechanowski J. M. Powstanie warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego.— Pułtusk-Warszawa: Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2009. — S. 121.

²² Rzepecki J. Wspomnienia i przyczynki historyczne. — Warszawa: Czytelnik, 1983. — S. 317.

²³ Винищування іноземців, але zarazом громадян Річпосполитої, зокрема жидів, українців, литовців відділами АК мало місце протягом усього існування цієї організації та становить одну з її тривалих характеристик у сфері міжнаціональних відносин. Це відбите в багатьох наукових виданнях, див., м.ін.: Zagłada Żydów. Studia i materiały, tom 1-4, Warszawa 2005-2008; I. Ijuszyn, UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945), Warszawa 2009.

²⁴ Ciechanowski J. M. Powstanie warszawskie. Zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego. — Pułtusk-Warszawa 2009. — S. 121.

²⁵ Там же. — S. 119.

воеводства. Що фронт зупиниться на річці Стрипі аж до липня польське командування не могло знати, здавалося, що ще в березні він може перейти за Буг. Розвиток мілітарної ситуації відбувався в тісному зв'язку з розвитком політичної підготовки Представництва уряду для країни до перебрання при допомозі АК влади у свої руки та при допомозі цієї ж АК утримати її. Проте відомо було, що це зустріне перешкоди та опір – адже до влади прагнуло не тільки лондонське угруповання, а в країні знаходилися тисячі людей, які навіть під загрозою смерті не бажали відновлення старого державного чи міжнаціонального порядку.

На початку березня командування АК Люблинської округи вирішило зробити значну військову операцію. Не протинімецьку – протиукраїнську. Ядром сенсу цього удару було міркування про те, що німців відштовхне на захід Червона армія, натомість українці залишаться – вони ж були автохтони. Мілітарна сила відділів Народної армії (поль. Armia Ludowa) створеної польськими комуністами та сила політично ненадійних Селянських батальйонів, яка на Люблинщині становила поважну противагу АК, указувала на те, що Люблинщина стане після фронту територією військового зіткнення між силами підпорядкованими АК та силами підпорядкованими Москві. На місцевому рівні присутність української стихії примушувала польський політичний провід та військове командування поважно взяти до уваги те, на чий бік вона може стати. Уже перед війною Люблинщина була територією активної діяльності КПЗУ, а стратегія АЛ від початку її існування не була антиукраїнська, у її лавах служили сотні українців, стан деяких відділів наполовину укомплектовувався за рахунок місцевих українських селян. Ще грізніших форм набрала оцінка української організованості та українського стану посідання, виниклого протягом гітлерівської окупації – відомо було, що самооборона, станиці поліції та боївки не стануть на боці антиукраїнського Лондону та що українців добровільно не зречуться свого стану посідання й не захочуть бути людьми третьої категорії. Виходячи з цих міркувань²⁶, члени люблинського відділу Делегатури уряду для країни та командування Люблинської області АК дійшли згоди щодо необхідності вчинити попереджувальний удар по українцях з метою показати їм

²⁶ Для їх підтвердження на сьогодні нема прямих документальних посилань. Крім вказаної вже нехоті до публікування національно невігідних документів, це впливає також з того, що автори дотеперішніх досліджень уражених національною ідеологією здебільшого визнають есенціоналістичні (інтуїціоністичні) пояснення. За принципами історичного есенціоналізму, мотивація до дії впливає з переможного впливу національного світогляду суб'єктів історії на будь-яку дію щодо людей іншої національності, пор.: Bilewicz M. Psychologia potocznego rozumienia historii // Zagłada Żydów. Studia i materiały. – Т. 4. – Warszawa: Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2008. – С. 519.

те, хто представляє уряд, кого мають визнати урядом та якому урядові повинні підпорядкуватися.

Моя іпотеза на сьогодні становить тільки нарис можливого пояснення причини масового вбивства таких великих розмірів та на значній території, проте воно для мене більш переконливе від пояснень мотивованих есенціоналістичним націоналізмом, перед яким схиляються історики в Польщі та Україні. **На мій погляд, масовий злочин 10 березня 1944 р. на Холмщині був частиною політичної боротьби за владу в майбутній Польщі.**

* * *

Докладна кількість осіб убитих у Сагрині 10 березня 1944 р. – невідома. У селі вночі проти 10 березня перебували поселені там уже раніше українці та ті, хто шукав захорони від убивства. На сьогодні не виявлено тогочасного документа–списку жертв Сагриня. У тодішніх звітах, закликах, описах здебільшого наводиться цифра 700–800 убитих чоловік. Священик М. Скаб, який був на місці злочину в час погребин та перших підрахунків втрат, назвав приблизну цифру «600 до 700 людей»²⁷. У «Меморіалі Холмської ради до всіх єпископів світу і всіх людей доброї волі з проханням захисту українців від польського терору» з 30 квітня 1944 р. названо «понад 700 осіб»²⁸. У списку жертв Грубешівського крайсу за час від 10 березня по 10 травня, укладеним грубешівським УДК жертви Сагриня посідають позиції: 148–198 (на колонії Сагринь); 200–204, 207– 241, 244–374²⁹, що дає 209 чоловік. У списку жертв Грубешівщини укладеному працівником ОУН на 5 травня 1944 р., нараховано в Сагрині 237 убитих осіб³⁰. У світлі даних зі споминів колишніх мешканців Сагриня, збираних на початку 90-х рр. в Україні, зокрема в Луцьку та Ківерцях, ця цифра не відбиває дійсних розмірів людських втрат села – і ця кількість замала. На сьогодні не підлягають більшим сумнівам імена і прізвища 476 сагринчан³¹ та 71 мешканців інших

²⁷ Сагринь... – Вказ. пр. – С. 9.

²⁸ Сергійчук В. Закерзоння // Український здрив 1939–1947. – Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Центр українознавства, 2004. – С. 319.

²⁹ Verzeichnis der ermordeten Ukrainer (-inen) im Kreise Hrubieszow vom 11.III 1944 bis heute // Горний М. Трагедія українських сіл Холмщини 1943–1945 рр., або Розстріляний фенікс. – Львів: Сполом, 2007. – С. 279–283.

³⁰ Список українських жертв сіл Грубешівщини, знищених польським підпіллям станом на 5 травня 1944 р. // Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1842–1945. – Część druga. – Warszawa-Kijów, 2005. – S. 1366.

³¹ Сагринь: біль і печаль наша. Книжка свідчень. – Львів: Суспільно-культурне товариство «Холмщина», 2007. – С. 39–44.

сіл³² (їх слід звірити з офіційними польськими та німецькими списками мешканців села з–перед 1939 та 1939–1944 рр.). Імовірно, однак, що ця кількість незначно зросте і досягне кількості понад 600 чоловік.

Цифри 476+71 радше не зменшить методологічне застереження, що автори спогадів та реляцій, згідно з психологією пам'яті й спомину, з часом збільшили розміри втрат. У випадку Сагриня це сягнуло аж 1240 чоловік³³. В. Притула згадував: «Пам'ятаю, одного разу на початку 50–х років у Ківерцях до мого тата Василя Степановича прийшов сусід Василь Гнатович Крамик. Вони рахували, а я записував [...]. Вони пам'ятали всіх: і тих, хто був з приїжджих, і односельчан. Тоді ми нарахували близько 1240 чоловік, а в т.ч. корінних жителів с. Сагринь майже 800 чоловік»³⁴. Цифра 1240 жертв підтверджена в спогаді І. Залуського у співвідношення: 800 убитих сагринчан та 440 з навколишніх сіл³⁵. У інших спогадах переважає цифра прибіл. 800 жертв³⁶. У історичних дослідженнях дані різні. Є. Пастернак називає 821 жертв³⁷; І. Ільюшин «щонайменше 200 жертв»³⁸; Ю. Макар 600–800, а може навіть 812 убитих³⁹.

У роботах багатьох польських дослідників фіксується бажання уникати вказування кількості жертв або називати дуже малі цифри. Для обґрунтування такої чи іншої стратегії не наводяться найменші документальні чи мемуарні дані. Є. Маркевич узагалі не назвав цифри жертв Сагриня; обминув їх увагою також Г. Мотика; І. Цабан оцінив їх на від кількадесяти до 200, а цифру 800 уважав наведеною з «пропагандивних міркувань»⁴⁰; у роботах краєзнавців Ц. Бондири⁴¹ та Й. Недлзведзького⁴² визначено втрати на понад 200 жертв

³² Там само. – С. 45–46.

³³ Це зростання йде в рівень з аналогічним зростанням жертв відомим з польських споминів про вбивства на Волині, у яких на ім'я та прізвище здебільшого названо кільканадцять–кількадесят жертв, а «додана решта» залежить від рівня психічного узалежнення свідка від моральної вимови події та його психологічної рівноваги в момент праці над спомином. На жаль, у свідка момент співчуття часто обертається зростанням цифри жертв.

³⁴ Притула В. Село, що розділило долю Хатині і Лідіце // Книга пам'яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні / Упорядник Процюк В. – Львів: Сполом, 2004. – С. 287.

³⁵ Залуський І. [спомин без заголовка] // Книга пам'яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні / Упорядник Процюк В. – Львів: Сполом, 2004. – С. 495.

³⁶ Наприклад: А. Крамик. Жахлива доля села Сагринь // Книга пам'яті... – С. 305.

³⁷ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (новіші часи). Серія: Волиніяна. – Т. XVII. – Вінніпег-Торонто: Інститут дослідів Волині. – С. 277.

³⁸ Ільюшин І. УПА і АК. Протистояння в Західній Україні (1939–1947 рр.). – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 281.

³⁹ Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття (Історично-політична проблематика). – Львів, 2003. – С. 53.

⁴⁰ ZWZ-AK w Obwodzie Tomaszów Lubelski. Relacje, wspomnienia, opracowania, dokumenty / Opracowanie i słowo wstępne I. Caban. – Lublin: „Czas”, 1999. – S. 183.

⁴¹ Bondyra W. Słownik historyczny miejscowości województwa zamojskiego. – Lublin-Zamość, 1992. – S. 99

3. Яхимек українських втрат у Сагрині також не назвав. Втрати серед його підкомандних: 1 убитий і 3 поранених (за Р. Кудрою в акції був тільки один поранений). Причому після взяття села мав місце курйоз: 3. Яхимек розстріляв партизана псевдонімом «Смешни» за бандитську поведінку. Оскільки за Сагринський злочин мали б бути поставлені під військовий суд усі акісти, щодо жертви самосуду 3. Яхимка можна б іронізувати, що це, певно, був єдиний, хто... не хотів убивати мешканців села. Однак, крім іронії, жест Яхимка свідчить про його абсолютне небажання розуміти в етичних категоріях те, що сталося в Сагрині: на кілька годин раніше він видав наказ вчинити масове вбивство, а потім розстріляв одного воїна за... грабунок під час масового убивства.

Мінімальні втрати пояснюють одно: АК в Сагрині не зустріла збройного опору. Дня 10 березня 1944 р. не було українських бункрів, гарнізонів, укріплень та відділів також у 9 інших селах⁴³. Г. Мотика та Ю. Шаповал оцінюють результати цілої операції на всі об'єкти на прибіл. 1500 чоловік української національності при втратах АК і БХ 1-2 убитих⁴⁴. Порівняння втрат обох сторін пояснює все: метою проведення сагринсько-шиховицької операції була фізична ліквідація цивільної людності. Показово, що протинаступ відділів УПА, прибулих після 10 березня з Волині, потягнув за собою 10 разів менше жертв, а все-таки примусив відділи АК відступити за річку Гучву.

* * *

На сьогодні відомі фотографії лиш з двох холмських сіл-місць злочинів. Фотографії з Верховин, місця масового злочину вчиненого відділом ВіН, не викликають потреби в коментарі: їх зробили працівники УБ, які приїхали розслідувати злочин. Здивовання і потребу коментаря викликають фотографії з Сагриня: як собі, так своїм жертвам їх зробили вояки АК. Аналогій не треба шукати далеко: над своїми жидівськими чи польськими жертвами фотографувалися також гітлерівці з Гестапо чи СС. У цьому матеріалі опубліковано всі виявлені мною на сьогодні в різних польських виданнях сагринські фотографії. Вони незалишають сумніву: вояки АК ішли на показову акцію,

⁴² Niedzielski J. Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego. – Lublin: ROBiDZ w Lublinie, 2003. – S. 443.

⁴³ У праці Є. Юзвяковського «Армія Крайова на Замостянщині» подано, що в Сагрині мав місце бій з «відділами Вермахту, власівцями, УПА, УСН, українською поліцією та СС «Галичина» див.: J. Juźwiakowski. Armia Krajowa na Zamojszczyźnie. – Т. 2. – Lublin, 2007. – С. 534

⁴⁴ Польща та Україна у тридцятих роках ХХ ст. Поляки та українці між двома тоталітарними системами 1942-1945 / Ред. Г. Мотики, Ю. Шаповала. – Частина друга. – Варшава-Київ, 2005. – С. 1280.

радо позували до світлин, усміхалися над трупами вбитих українських селян або курили цигарки на тлі палаючого Сагриня. Не сподівалися поважної твердої боротьби – ішли на просту «акцію на українців», не першу і не останню. Їх не лякала перспектива можливого пізнішого переосмислення та переоцінення їх учинків. Вони її не сподівалися, тому що така перспектива якраз лежала трупом біля їх ніг...

* * *

Дотеперішні дослідження українсько-польського протистояння здійснюються в методологічних рамках далеких від європейського контексту і порівнянь зі стосунками між іншими націями в час II світової війни. На мій погляд, найкращі результати може дати порівняння теорії і практики польських чинників щодо українців з теорією і практикою гітлерівського фашизму щодо поляків. Перші штрихи до історії українсько-польських відносин на Холмщині в період II світової війни з використанням порівняльного методу приносять такі результати: у 1940 р. на Холмщині був убитий членами польських підпільних формувань 1 українець, гітлерівськими – ні один; у 1941 р., відповідно 6 : 5; у 1942 р. – 48 : 239; у 1943 р. перевага пересувається на бік жертв польського підпілля – 647 : 84; натомість протягом «короткого» 1944 р., тобто до липня ця пропорція стала повністю непропорційною: 2526 чоловік української національності вбили польські воїни, а 23 – гітлерівські⁴⁵. Підсумки такі: за 1940–1944 рр. члени польських формувань без суду вбили 3222, гітлерівці 351 чоловік. За час «своєї» окупації гітлерівці вбили 10 разів менше українців від членів польського підпілля. Уже це доводить до зміни та заперечення дотеперішньої окупаційної парадигми на Холмщині (м.ін. ліквідує поняття польської безборонності перед окупантом та поняття українців як загрози польськості на Холмщині).

У світлі подій на Холмщині в 1943–1944 рр. порівняння політики польського уряду в Лондоні щодо українців на Холмщині з політикою гітлерівських окупантів з III Райху показує, що Армія Крайова здійснювала антиукраїнські акції, які за жорстокістю мають аналоги тільки у діях III Райху щодо поляків. І це не тільки тому, що гітлерівці визнали українців своїми «союзниками». Такого союзу не було й не могло бути, але ж існує питання, чому у 1939–1944 рр. у польських політичних концепціях з союзу з поляками були виключені як українці, так жиди чи литовці?

⁴⁵ Горний М. Пом'яник українців Холмщини і Підляшшя за 1941–1947 рр. – Львів: Сполом, 2008. – С. 18.

Співвідношення гітлерівських та польських жертв серед українців на Холмщині у розмірі 1:10 дає підстави питанню: чому гітлерівці давали українцям можливість жити і працювати для III Райху, а чому польський уряд уважав, що українці в майбутній Польщі непотрібні? Чому на Холмщині польський уряд раціонально прирік сотні українців на смерть та виконав вбивство при допомозі відділів АК⁴⁶?

* * *

Холмський злочин дозволяє по-іншому інтерпретувати весь українсько-польський конфлікт в роки II світової війни. Постава польських політичних сил, яким з огляду на план відбудови Польщі по Збруч та полонізацію меншин, несприйнятна була ідея польсько-українського політичного партнерства та збройного союзу з українськими самостійницькими політичними та мілітарними угрупованнями, довела до винищення польської людності на Кресах, що сталося внаслідок свідомого цілеспрямованого небажання польського уряду визнати за УПА право обороняти її у спільних об'єднаних діях з АК. Застосовано натомість принцип політичного заложництва й доконаних фактів, якому байдужа була кількість людських жертв. Унаслідок цього по польському боці мала місце трагедія Волині, а на українському Холмщини. Адже не Холмщині відділи АК, замість разом з УНС чи УПА обороняти всіх громадян II Речіпосполитої без розрізнення національності, убивали їх українську частину. Масові убивства українців мали на меті одно: довести українське питання до такого стану, аби після війни не було потреби вести з українцями політичні переговори та щоб як меншина вони перестали суттєво рахуватися. III Річпосполита мала бути державою ще більш однонаціональною, як II Річпосполита.

Навпаки, становище польських істориків нині одностайне: у Сагрині та інших селах не мало місце народовбивство (*ludobójstwo*), хоч там протягом одного дня згинуло прибіл. 1 500 чоловік. Ні один польський історик від 1945 р. до сьогодні, до 2009 р., не мав і не має наукової компетенції кваліфікувати акцію АК з 10 березня 1944 р. проти

⁴⁶ Слід відзначити, що паралельно до вирішування майбутньої української проблеми в повоєнній Польщі при допомозі їх вбивств відділами АК якраз напередодні визволення Польщі Червоною Армією, гітлерівська окупаційна машина вирішувала за польський уряд жидівське питання. Жидів не треба було вбивати при допомозі АК – їх убивали гітлерівці. Як показав Я.Т. Гросс у книжці «Страх», незакінчену гітлерівську роботу закінчили по війні самі поляки як суспільство шляхом низки жидівських погромів, з яких найвідомішим є Келецький погром 1946 р.

українців на Холмщині як фрагмент окремого явища в історії українсько-польських відносин періоду II світової війни: холмського геноциду.

* * *

Холмський злочин відкриває сьогодні питання про те, яка мала б бути відповідальність за нього: Армія Крайова була збройною силою підпорядкованою польському урядові в Лондоні, який визнавався легальним державами-членами антигітлерівської коаліції. Усе-таки АК, з одного боку учасниця антигітлерівської коаліції, з другого – інструмент настільки великих злочинів проти власних громадян та української нації, що вони кваліфікуються нині до позову перед міжнародним судовим трибуналом. У свідомості не тільки українців, але й жидів чи литовців, Армія Крайова залишається далекою від того образу, який донині культивується в Польщі за рахунок її протистояння гітлерівській окупації.

Як вказують перебіг та розміри вбивства, переможці сподівалися на безкарність – вони у власних планах мали залишитися поза людським судом та судом історії⁴⁷. Якщо вдасться підтвердити подальшими студіями правильність створеної тут іпoteзи, то треба буде прийняти погляд, що режисери та виконавці убивства 10 березня 1944 р. діяли згідно з фашистськими принципами. Результатом політики польського уряду в Лондоні та діяльності АК щодо українців було внеможливлення спільної боротьби українців та поляків проти III Райху та сприяння гітлерівській окупації Польщі та України. Холмська операція відділів АК була польським внеском у здійснення гітлерівської окупації Середньо-східної Європи. Стосунок та вчинки польського політичного та військового керівництва, але також великої частини активних членів польської нації на Східних Кресах щодо українців були видозміною того, як під час гітлерівської окупації ставилися вони також до жидівської нації.

⁴⁷ Автори та виконавці масового злочину 10 березня на Холмщині не були притягнені до судової відповідальності як у час ПНР, так після 1989 р. Навпаки, у польській історіографії триває суд над т.зв. українськими націоналістами з Холмщини, напр. див.: Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – Toruń, 2003. – С. 97–132/